

УДК 337.36 : 63 (477.54) «189/190»

**ОСВІТНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗАКЛАДИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ДРУГА ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ ст.):
НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ З АГРОНОМІЇ ТА ПІДГОТОВКИ СПЕЦІАЛІСТІВ**

Ольга Глоба

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Україна, 08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30

e-mail: gof72@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7454-7162>

Встановлено передумови заснування навчальних сільськогосподарських закладів і висвітлено їхню організацію та навчальну діяльність. З'ясовано, що система нижчої сільськогосподарської освіти складалася з навчальних закладів таких як сільськогосподарські училища та сільськогосподарські практичні школи, а пізніше й різних сільськогосподарських курсів, класів. Метою нижчих сільськогосподарських шкіл стало поширення серед сільського населення, переважно шляхом практичних занять, основних знань із сільськогосподарства та сільськогосподарських ремесел. На Харківщині існували: приватна школа у селі Кручику (маєток Каразіна), школи у с. Бабаях (маєток Щербініна), с. Бишкіні (маєток Осипова), с. Каплунівці (маєток Соловійова) та дві школи у маєтках графа Шереметьєва; окрім згаданих приватних шкіл, працювала Асеевська нижча сільськогосподарська школа Зміївського повіту та землеробська школа у місті Чугуєві.

Ключові слова: сільськогосподарська освіта, сільськогосподарські училища, приватні школи, дослідницькі поля, агрономія

Вивчення, теоретичний аналіз і визначення можливостей використання досвіду, накопиченого професійною освітою України на різних етапах її історичного розвитку, має велике значення для концептуального та практичного вирішення сучасних проблем професійної освіти, у тому числі й сільськогосподарської.

На сільське господарство уряд звернув увагу у Російській імперії на початку ХVІІІ ст. [6, с. 12]. Петро Великий перший осмислив важливе урядове значення цієї гілки та регламентом від 11 грудні 1719 р. включив в обов'язки камерколегії турботи про розвиток сільського господарства. У цьому питанні його погляди поділяла і Катерина ІІ, про що свідчили її настанови губернаторам (1764 р.), де про землеробство мова йшла як про «источник всех сокровищ и богатств государства».

Розвиток державних заходів із сільськогосподарської освіти почався лише з часів царювання імператора Миколи Павловича. Особливе значення у цьому відношенні мав «Комитет об усовершенствовании земледелия в России» (1833 р.). Він був утворений з причини неврожаю. Плідна його діяльність сприяла прийняттю низки питань, що привели до систематичного прийняття заходів з поширення сільськогосподарських знань. До цього часу належить і утворення кафедр сільського господарства при вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти – університетах і ліцеях. Перші

освітні сільськогосподарські заклади були відкриті у 1838 р. У цьому ж році були прийняті «Положение о земледельческих училищах» [24, арк. 7] і Статут для землеробських училищ [24, арк. 13].

В історії розвитку сільськогосподарської освіти в Україні особливий інтерес викликає друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст. У цей період вітчизняною сільськогосподарської освітою було досягнуто значних успіхів, накопичено цінний досвід, що тривалий час недооцінювався.

Нижча сільськогосподарська освіта в Україні у дорадянський період була складовою частиною системи сільськогосподарської освіти Російської імперії. Створення системи сільськогосподарської освіти та мережі сільськогосподарських навчальних закладів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було обумовлено ходом соціально-економічного розвитку країни.

Розпочатий ще у першій половині ХІХ ст. процес капіталізації сільського господарства активізувався після проведення у 1861 р. селянської реформи. Дворянське землеволодіння витіснялося землеволодінням буржуазним. Землевласники або здавали свої землі в оренду селянам, або самі вели господарство, перебудовуючи його на капіталістичний лад. У пореформений період посилилася товаризація як поміщицьких, так і селянських господарств. Відбулася сільськогосподарська спеціалізація різних регіонів України, розвивалася переробна

промисловість. Так, на Харківщині з'являється низка різних заводів по переробці сільськогосподарської продукції. Розвиток переробної промисловості, у свою чергу, сприяв збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції. Активно освоювалися раніше не залучені до сільськогосподарського виробництва землі, особливо у степових районах Півдня України. Сформувався не лише внутрішній, але й зовнішній ринок. Україна ставала крупним експортером багатьох видів сільськогосподарської продукції та, передусім, зерна і цукру.

Необхідність підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва вимагала використання нових технологій, техніки, методів тощо. Сільськогосподарські виробники все більше потребували необхідних спеціальних знань. Як констатувала урядова комісія [17, с. 9], створена у 1872 р. для обстеження становища у сільському господарстві: «у більшості господарів... нема запасу наукових відомостей, які потрібні для організації господарства на нових засадах, за нових обставин і умов» [17, с. 7].

Питання щодо необхідності широкого поширення сільськогосподарських знань і сільськогосподарської освіти неодноразово піднімалися на різних рівнях, включаючи сільськогосподарські з'їзди [19]. Таким чином, у 70-ті роки XIX ст. назріла об'єктивна необхідність у відкритті та широкому розвитку мережі сільськогосподарських навчальних закладів.

На початку XIX ст. мали місце поодинокі приватні спроби відкриття сільськогосподарських навчальних закладів. Але вони відкривалися безсистемно, їх кількість була дуже незначною, строк існування – нетривалим.

Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. уряд вживав рішучі заходи з поширення сільськогосподарської освіти [17, с. 10]. Прийняті у 1878 р. нормативні документи регламентували діяльність середніх сільськогосподарських навчальних закладів. Наступним кроком у цьому напрямку стало прийняття у 1883 р. «Нормального положення для нижчих сільськогосподарських шкіл» [24, арк. 7]. Ці документи законодавчо регулювали діяльність середніх і нижчих сільськогосподарських закладів. Їх прийняття значною мірою сприяло розвитку сільськогосподарської освіти. Завдяки цим документам надавалося право земствам, сільськогосподарським товариствам і приватним особам відкривати сільськогосподарські навчальні заклади, а також гарантувалося надання їм державної допомоги.

Метою нижчих сільськогосподарських шкіл, згідно до «Нормального положення для ниж-

чих сільськогосподарських шкіл» [7, с. 37] було поширення серед сільського населення, переважно шляхом практичних занять, основних знань із сільського господарства та сільськогосподарських ремесел. Передбачалося створення нижчих сільськогосподарських шкіл двох типів: загальних і спеціальних. Навчальні заклади загального типу мали здійснювати підготовку з усіх основних галузей сільського господарства, а спеціальні – лише за окремими галузями. Школи обох типів поділялися на два розряди [7, с. 37]. До I-го розряду належали заклади, які мали більший навчальний курс, здійснювали підготовку «осіб, які могли б безпосередньо вести поліпшене селянське господарство, або займатися у великому господарстві посади нарядників сільських робіт, старост і прикажчиків». Школи II-го розряду мали менший навчальний курс і готували «обізнаних сільських робітників». Школи обох розрядів називалися сільськогосподарськими школами 4-го і 3-го розрядів.

Відповідно до «Положення про сільськогосподарську освіту» (1904) система нижчої сільськогосподарської освіти була доповнена такими новими типами навчальних закладів, як сільськогосподарські училища та сільськогосподарські практичні школи, а пізніше й різними сільськогосподарськими курсами, класами. Однак, істотних відмінностей між навчальними закладами, створеними на основі «Нормального положення» (1883) і тими, що вводилися, не було [17, с. 11].

Нижчі сільськогосподарські навчальні заклади розглядалися як головний засіб поширення сільськогосподарських знань серед широких мас сільськогосподарських виробників. Так, на з'їзді діячів із технічної освіти, що відбувся у 1889-1890 рр., підкреслювалося, що нижчі сільськогосподарські школи повинні «задовольнити насущну потребу у сільськогосподарських знаннях мільйонів вільних землеробів» [16, с. 33].

Натомість, як свідчать виявлені матеріали і документи, вже у середині 1890-х років констатувалося, що нижчі сільськогосподарські заклади не виправдовували тих надій, які на них покладалися [13; 15]. Їх діяльність істотно не вплинула на підвищення рівня сільськогосподарської освіченості широких селянських мас. Очікування швидкого вирішення завдань, поставлених перед нижчими сільськогосподарськими навчальними закладами, виявилось нереальним. Головна причина полягала в обмеженій кількості цих закладів. До того ж, для основної маси селянського населення оволодіння

сільськогосподарськими знаннями через навчальні заклади було абсолютно неприйнятним, оскільки вимагало припинення господарської діяльності на тривалий час. Ці причини зумовили пошук нових шляхів розв'язання даної проблеми.

Було визнано необхідним, з одного боку, запровадити нові, більш дешеві типи нижчих сільськогосподарських навчальних закладів із меншим терміном навчання, якими й були практичні школи, сільськогосподарські класи та курси, а з іншого боку – шукати шляхи «позашкільного» поширення сільськогосподарських знань. До останнього належить включення матеріалу з сільського господарства до програми початкової народної школи, проведення популярних читань для селян, організація показових полів, господарств, ферм, на яких демонструвалися поліпшені спроби ведення сільського господарства; запровадження «інституту мандрівних вчителів» тощо.

Нижчі сільськогосподарські навчальні заклади значною мірою задовольняли потребу великих приватних маєтків у працівниках сільськогосподарського профілю. Як свідчать виявлені джерела, більша частина їх випускників йшла на роботу за наймом у великі господарства. Таким чином, у досліджуваній період в Україні була створена та функціонувала система нижчої освіти, що відповідала конкретно-історичним умовам і соціально-економічним потребам. За недовготривалий період була створена мережа сільськогосподарських навчальних закладів.

Усі нижчі сільськогосподарські навчальні заклади, незалежно від того, ким вони засновувалися, підпорядковувалися Міністерству державного майна по Департаменту землеробства і сільської промисловості [7, с. 43]. Загальний нагляд за їх діяльністю покладалася на місцевих управителів Державним майном, інспекторів сільського господарства, а також губернські земські управи. Навчальні заклади були зобов'язані подавати до Департаменту землеробства і сільськогосподарської промисловості детальний річний звіт, що відображав різні аспекти їх діяльності. На основі проведеного аналізу нормативних документів, статистичних даних по Департаменту землеробства і звітів нижчих сільськогосподарських навчальних закладів з'ясовано, що фінансові фонди склалися з коштів, виділених урядом, коштів засновників (земств, сільськогосподарських товариств, приватних осіб), прибутків від господарської діяльності навчального закладу, меценатських коштів, а також плати за навчання [7, с. 56].

Усі нижчі сільськогосподарські навчальні заклади, незалежно від їх засновника, мали державне фінансування. Із виділенням одноразової та щорічної грошової допомоги передбачалася також допомога у вигляді земельної ділянки. Поряд з цим, нижчим сільськогосподарським закладам надавалася низка фінансових та інших пільг, зокрема право безмитного ввозу придбаних за кордоном навчальних посібників, сільськогосподарського інвентарю, техніки, посівного матеріалу тощо, що надавало змогу вивчати та впроваджувати новітні зарубіжні досягнення сільськогосподарської науки, передові технології.

Внутрішнє управління нижчих сільськогосподарських закладів здійснювалося згідно їх статутів, що розроблялися ними відповідно до нормативних документів. Для організації та функціонування нижчих сільськогосподарських навчальних закладів було характерним поєднання регламентації їх діяльності відповідно до нормативних документів з наданням їм широких прав. Вирішення важливих питань як навчальної, так і господарської діяльності знаходилося у компетенції ради навчального закладу, до складу якої входили управитель, вчителі та законовчитель. Очолював раду попечитель навчального закладу.

Згідно нормативних документів до нижчих сільськогосподарських навчальних закладів приймали осіб не молодше 14 років незалежно від соціального стану та віросповідання [7, с. 44]. Нормативним документом визначався освітній ценз для вступників до різних типів нижчих сільськогосподарських навчальних закладів. Попередній загальноосвітній рівень вступників до нижчих сільськогосподарських шкіл 1-го розряду і нижчих сільськогосподарських училищ повинен був відповідати програмі сільських двокласних училищ, а для шкіл 2-го розряду – курсу народної школи. Від вступників до практичних сільськогосподарських шкіл вимагалася лише вміння читати та писати. Враховуючи те, що бажаючі вступити до нижчих сільськогосподарських навчальних закладів не завжди мали відповідний рівень загальноосвітньої підготовки з причини недостатнього поширення початкової освіти серед селян, у нижчих сільськогосподарських школах відкривалися однорічні або дворічні підготовчі класи.

Зміст нижчої сільськогосподарської освіти був закладений «Нормальним положенням для нижчих сільськогосподарських шкіл», в якому визначався перелік предметів, на основі якого навчальними закладами склалися навчальні

плани. Їм надавалося право самостійно визначати зміст навчальних дисциплін, а також доповнювати навчальний план предметами, що не передбачалися положенням 1883 р. Школи повинні були передусім враховувати особливості регіону, його спеціалізацію, потреби тощо. Типові навчальні програми для нижчих сільськогосподарських навчальних закладів були створені лише у 1912 р. [17, с. 15]. Однак вони також мали орієнтовний характер. Навчальні заклади мали право вносити до них необхідні зміни.

Як і всі навчальні заклади, що входили до системи нижчої професійно-технічної освіти, сільськогосподарські навчальні заклади вважалися безвихідними, тобто не давали учням підготовки, яка дозволила б їм продовжувати навчання у середніх і вищих навчальних закладах. Але ця негативна оцінка зумовлена конкретно історичними умовами. Незважаючи на практичну спрямованість змісту навчання у нижчих сільськогосподарських навчальних закладах, ними передбачалося глибоке вивчення теоретичних питань, що забезпечувало наукове розуміння сільськогосподарських процесів і явищ.

Організація навчання у нижчих сільськогосподарських навчальних закладах здійснювалася відповідно до завдань, що перед ними ставилися, специфіки сільськогосподарського виробництва і з врахуванням рівня загальноосвітньої підготовки учнів. В основу організації навчання покладено принцип сезонності. Практичні заняття переважали над теоретичними. У нижчих сільськогосподарських навчальних закладах проводилися декілька видів практичних занять, зокрема навчально-практичні заняття, екскурсії та практичні сільськогосподарські або ремісничі роботи.

Базою для практичної підготовки учнів ставало господарство навчального закладу та маєток, в якому воно розташовувалося. Відкриття нижчих сільськогосподарських навчальних закладів дозволялося лише за умов наявності добре налагодженого господарства [7, с. 38]. Організація практичної підготовки учнів здійснювалася відповідно до розроблених програм. До їх провідних принципів були віднесені: послідовність, систематичність, врахування рівня попередньої підготовки, зв'язок теорії з практикою. У діючому навчальному господарстві учні мали змогу прослідкувати проведення усіх сезонних робіт. Залучення учнів до сільськогосподарських робіт планувалося таким чином, щоб кожен із них під час навчання зміг попрацювати на всіх сільськогосподарських роботах, оволодіваючи усіма необхідними практич-

ними вміннями та набуваючи певний досвід. У багатьох навчальних закладах сільськогосподарського профілю проводилася дослідно-експериментальна робота. Широкого поширення набули «дослідні поля», на яких учні вирощували нетрадиційні для даної місцевості культури на основі використання нових технологій. При групі нижчих сільськогосподарських навчальних закладів створювалися зразкові хутирські господарства, які вважалися взірцем раціонального ведення приватного господарства. Ця ідея та накопичений досвід, без сумніву, у сучасних умовах становлять значний науковий і практичний інтерес.

Після закінчення навчання та складання іспитів випускники направлялися на річну практику у приватні господарства, після чого складали звіт своєї діяльності. Звіти та відгуки господарств розглядала спеціальна комісія, що проводила співбесіду «з практики сільського господарства», лише після чого учні отримували атестат про закінчення навчального закладу. Слід відмітити відсутність у викладачів педагогічної підготовки, що негативно впливала на якість роботи багатьох нижчих сільськогосподарських навчальних закладів. Відповідно до нормативного документа право викладання спеціальних предметів мали особи, які закінчили вищі та середні сільськогосподарські навчальні заклади [7, с. 53-54].

Істотні зміни в освіті, яка справедливо вважається духовною основою культури народу, щодо її реформування почали відбуватися з другої половини XIX ст. На час скасування кріпацтва, порівняно з європейськими країнами, існуюча кількість освітніх закладів в Україні була недостатньою для задоволення все зростаючих потреб населення у знаннях.

У 90-х роках XIX ст. збільшення кількості вищих технічних шкіл обумовило розвиток реальних училищ та їх чисельного складу студентів. Цей зріст був спричинений загальним розвитком промисловості і техніки. У цей період уряд дає можливість засновувати приватні комерційні училища і з 1905 р. приватній школі були надані широкі повноваження, що сприяло розвитку освітніх закладів приватного типу.

Одним із приватних закладів України була школа у селі Кручику на Харківщині, заснована у 1804 р. в маєтку В. Каразіна. Вона стала найвизначнішою та відомою за час учителювання в ній Г. Зайченка (1809-1821 рр.). В. Каразін багато приділяв уваги кручанській школі. Він намагався поєднати навчання з практичною роботою учнів так, щоб навчальний процес не відривав їх від хліборобської праці. Окрім цієї

школи найстарішою є школа в селі Чепурцівці на Полтавщині у маєтку Адріана Чепи, заснована у 1785 р., але офіційно вона почала працювати тільки з 1804 року. Також існувала заснована у 1801 р. приватна школа у с. Диканьці на Полтавщині в маєтку Віктора Кочубея. На Харківщині, крім кручанської школи, існували школи у с. Бабаях у маєтку О. Щербініна, у селі Бишкині в маєтку Осипова, у с. Каплунівці в маєтку Соловйова та дві школи у маєтках гр. Шеремет'єва [13].

У Харківській губернії, окрім згаданих вище приватних шкіл, працювала Асеєвська нижча сільськогосподарська школа Зміївського повіту [20, арк. 546] та землеробська школа у місті Чугуєві, заснована 24 квітня 1843 р. [21, арк. 1]. При цій школі працювала дослідна ферма, створена у тому ж самому році, де проводилися дослідження з різним насінням жита, пшениці, вівса та конюшини [21, арк. 517; 22, арк. 1-127].

Запровадження у 70-х рр. XIX ст. земських установ сприяло наданню земським школам утилітарного характеру: проведення лекцій і практичних занять із хліборобства, садівництва тощо [14, с. 205-206]. За положеннями від 26 травня 1904 р. про сільськогосподарську освіту [9, с. 323], поряд із вищими, середніми та початковими навчальними закладами головне завдання професійної сільськогосподарської школи допомагали вирішувати установи, які створювали сільськогосподарські класи, курси, читання та бесіди, займалися організацією навчально-практичних господарств, навчально-ботанічних садів, музеїв, спеціальних бібліотек. На початок XX ст. найбільше коштів на професійну освіту асигнували Харківське повітове земство – 58100 тис. руб., губернське – 22600; Катеринославське повітове земство – 39600, губернське 45600; Полтавське повітове земство – 45300, губернське 97100 тис. руб. [13, с. 232-425].

Підвищення рівня розвитку сільського господарства у другій половині XIX ст. вимагало застосування передових, для свого часу, методів обробки землі та поширення сільськогосподарських знань серед сільських господарів і селян. Значна роль у вирішенні цих питань належала земствам.

За допомогою «Положения о сельскохозяиственном образовании» була зроблена спроба упорядкувати систему сільськогосподарських навчальних закладів, більш чітко розмежувати їх за окремими категоріями. Усі сільськогосподарські навчальні заклади на початок XX ст. поділялися на вищі, середні та нижчі. До нижчих сільськогосподарських навчальних установ на-

лежали училища та школи з трирічним терміном навчання. Згідно прийнятого положення «нижчі сільськогосподарські училища з 3-х річним терміном навчання влаштовувалися для підготовки до практичної сільськогосподарської діяльності, а школи мали за мету готувати виключно практичним шляхом знаючих і вмілих виконавців по сільському господарству» [7, с. 82]. Практично різниця полягала у тому, що до училища приймалися підлітки, що закінчили однокласні школи. У нижчих сільськогосподарських школах більша увага приділялася практичним знанням, а теоретичні знання залишалися на низькому рівні. Зміни в існуючих навчальних закладах відповідно «Положенню» розпочалися лише з 1908 р. і запроваджувалися дуже повільно.

У системі сільськогосподарської освіти існувало багато суттєвих недоліків, одним з яких було те, що значна частина випускників цих навчальних закладів не працювала за спеціальністю. Земські управи прагнули [8, с. 130] відкрити нижчі сільськогосподарські школи й училища, оскільки вважали, що цим самим вони забезпечують село освіченим землевласником і поширюють сільськогосподарські досягнення серед населення і що, закінчивши подібні заклади, залишаючись у селі, будуть вести своє господарство відповідно сучасним вимогам агрономічної науки.

У 1909 р. Харківське губернське земство прийняло рішення проводити влітку загальноосвітні курси для народних учителів [8, с. 57]. Завдання курсів управа вбачала у поглибленні та поширенні загальної освіти вчителів, у наданні їм допомоги в організації нових напрямків науково-педагогічної думки. Загальноосвітні курси, на організацію яких було витрачено 17000 руб., відбулися у 1910 р. Для учителів загальною кількістю 586 осіб були проведені лекції з педагогіки, природознавства, суспільствознавства та екскурсії. У 1911 р. відбулися загальноосвітні курси у Харківській губернії за присутності 634 осіб, а в 1912 р. курси проходили з перевагою педагогічних і гуманітарних дисциплін, в яких взяло участь 603 особи. Приблизно 10% загальної кількості учасників відвідали курси неодноразово. Літні курси 1913 р. закінчили 2-х річний цикл. Із 1914 р. почався новий навчальний цикл.

Повітові земства неодноразово самостійно проводили курси для учителів. Так, наприклад, у 1913 р. повітові учительські курси відбулися у Вовчанському та Валківському повітах.

У 1911 р. Харківське губернське зібрання надіслало клопотання Міністерству народної

освіти про відкриття у губернії постійних педагогічних курсів. На думку управи, вони «мали мету поповнити загальну та надати соціально-педагогічну освіту особам, які готувалися до педагогічної діяльності у початкових народних училищах губернії». Необхідність у практичних заняттях вимагала відкриття початкової школи. На жаль, курси не були запроваджені. Ще одним засобом підвищення професійного рівня викладачів стала організація педагогічних бібліотек для учителів.

Земські управи брали активну участь в організації дослідних установ. До їх рахунку можна віднести 5 обласних дослідних станцій, а саме: Харківську, Катеринославську, Саратовську, Київську та Московську [1, с. 18]. У 1905 р. Харківська губерньська управа брала участь в облаштуванні та відкритті лабораторії Харківської Контрольної насінневої станції. Харківська селекційна дослідна станція також була влаштована на кошти губерньського земства. В Україні у 1913 р. існувало 46 дослідних установ [12, с. 47].

Як свідчать показники, уряд не підтримував створення дослідних сільськогосподарських установ на Україні. Харківська губерньська земська управа, як і інші земства, сприяла поширенню сільськогосподарських знань серед населення через організацію сільськогосподарських шкіл та училищ, проведення курсів садівництва, виставок, уроків по садівництву та городництву при початкових училищах [2, арк. 1-11; 3, арк. 4].

Асеевська сільськогосподарська школа розташовувалася у Зміївському повіті Харківської губернії в 45 верстах від Змієва. Вона була відкрита Зміївським повітовим земством 15 червня 1888 р. на підставі «нормального положення» [10, с. 3]. У 1908-1909 рр. школа займала 505 десятин 720 кв. саж. землі. З цієї площі 43 дес. 273 кв. саж. знаходилася під дослідним полем. Школа отримувала щорічні асигнування від Зміївського повітового земства у розмірі 4500 руб., а від уряду – 3000 руб. [10, с. 4; 50, арк. 1-27].

Головне завдання школи полягало у поширенні знань із сільського господарства, а саме: городництва, садівництва, степового лісорозведення та ремесел ковальсько-слюсарному і теслярно-столярному [10, с. 3]. Управляючий школою О.П. Поплавський закінчив курс Горьцького землеробського училища і до 1908 р. викладав курс приватного землеробства. Загальне землеробство викладав учитель спеціальних предметів І.В. Омельченко. Останній закінчив курси Харківського землеробського учи-

лища та педагогічні курси. У школу приймалися хлопці не лише 13-річні, але й які мали початкову освіту [10, с. 4]. У 1909-1910 навчальному році у школі нараховувалося 47 осіб, серед яких селян було 41 особа, міщан – 4, дворян – 1 і різночинців – 1 [10, с. 4].

Практичні заняття мали науковий характер і проводилися протягом усього року. Інтереси школи стикалися з інтересами господарів. Школа надавала свої рекомендації при виборі сільськогосподарських машин, виборі насіння і рослин тощо [10, с.78]. Місцеві селяни неодноразово зверталися до керівництва школи з проханням закупівлі насіння та у наданні техніки для використання під час польових робіт. Школа щорічно експонувала на місцеву виставку, яка влаштовувалася повітовим земством, колекції насіння та снопи різних сільськогосподарських рослин, що вирощувалися на показовій ділянці школи. Проводила демонстраційний показ порівняльної засореності насіння зернових культур [10, с. 79]. Експонати школи були відмічені срібною медаллю Харківського товариства сільського господарства. У 1909 р. при Асеевській сільськогосподарській школі була обладнана показова ділянка, на якій учні мали змогу ознайомитися з багатьма (біля 180) сортами сільськогосподарських культурних рослин [10, с. 79].

Сумська нижча сільськогосподарська школа, яка належала до освітніх закладів I-го розряду, знаходилася у Сумському повіті Харківської губернії в 3-х верстах від м. Сум і від станції Суми південної залізниці [11, с. 3]. Школу заснувало Сумське повітове земство у 1903 р. Згідно договору з Департаментом землеробства Сумське повітове земство зобов'язалося влаштувати на власні кошти нижчу сільськогосподарську школу I-го розряду й утримувати її протягом 12 років, що відповідало «Нормальному положенню». Зі свого боку, Департамент землеробства виділяв на утримання школи щорічні субсидії у розмірі 3000 руб. із коштів державного казначейства [11, с. 4]. Посаду управляючого школою займав вчений агроном М.М. Добровольський [11, с. 5]. Він закінчив курси Імператорського Санкт-Петербурзького університету та Московського сільськогосподарського інституту. До 1908 р. М.М. Добровольський працював земським агрономом у Сумах. У школі викладав землеробство, ботаніку, географію тощо.

З 1904 р. у Сумській сільськогосподарській школі почав свою педагогічну діяльність А.А. Романіка. До 1904 р. він працював у Мошногородиченській сільськогосподарській школі I-го розряду. А.А. Романіка працював виклада-

чем спеціальних дисциплін. Він закінчив Харківське землеробське училище і педагогічні курси при цьому училищі [11, с. 5].

У школі за вільним наймом працював вечний агроном В.І.Сазанов, який займав посаду завідуючого Сумською земською сільськогосподарською дослідною станцією. Паралельно він викладав хімію, землеробство. Але з 1909 р. за особистих причин він припинив працювати у школі [11, с. 6].

Всього за три випуски закінчили школу 50 осіб, серед яких 16 учнів працювали на різних посадах у громадських агрономічних установах, 5 – на дослідних полях, 18 – у приватних господарствах [11, с. 6]. За своїм змістом заняття поділялися на дві категорії. Перша група занять була меншою за кількістю у часі та належала до теоретичних, а друга, більша за кількістю годин, становила практичні заняття, де учні мали змогу набувати практичних навичок у сільськогосподарських роботах. Неодноразово з учнями проводилися екскурсійні заняття [11, с. 21-22].

Не менш відомою у Харківській губернії вважалася й Олександрівська сільськогосподарська школа. У 1900 р. Харківська земська губерньська управа підтримала ініціативу заснувати на державні кошти при Харківському хліборобському училищі нижчу сільськогосподарську школу на зразок Ольгінської [8, с. 93], що свідчило про прагнення земства поширювати викладання садівництва, городництва та бджільництва.

Свою допомогу земська губерньська управа надавала і Харківському сільськогосподарському училищу (1854 р.), де у 1896 р. відкрилися спеціальні курси [8, с. 93] для підготовки учителів для нижчих сільськогосподарських шкіл [5, арк. 1-50]. Тривалість курсів, які відвідали вчителі різних губерній, становила 222 дні. У 1907 р. Харківська губерньська земська управа асигнувала 1800 руб. харківським сільськогосподарським громадам на видання журналу із сільського господарства [8, с. 94].

Заняття по сільському господарству на 1911 р. у Харківській губернії проводилися при 67 початкових училищах [8, с. 94], у Полтавській – 37, Чернігівській – 32. Майже в усіх губерніях земські школи мали дослідницькі поля, сади та городи. Велике значення мали відкриті губерньськими та повітовими управами склади сільськогосподарського знаряддя.

У вересні 1913 р. з дозволу Головного управління землевлаштування та землеробства у Харкові були відкриті «Высшие сельскохозяйственные курсы» з трьома відділами: сільськогос-

подарським, сільськогосподарсько-інженерним і землемірно-агрономічним. Програма курсів розраховувалася на 4 роки, з яких перші два роки були загальними, а з третього року обиралася спеціальність. Департамент землеробства затвердив завідуючих відділів цих курсів: професора І.О.Горянського, академіка, професора Я.В.Столярова та професора М.В.Нетушила. До складу педагогічного персоналу ввійшли професори та викладачі місцевого університету у кількості 30 осіб [20, арк. 7].

Навчально-практична програма курсів була спрямована на детальне ознайомлення з науковими досягненнями навчально-допоміжних і показових агрономічних установ, які належали до відомства Департаменту землеробства. Протягом трьох триместрів для слухачів проводилися практичні заняття по сільському господарству у Вовчанському повіті, де земство вже організовувало подібні практичні заняття для народних учителів у маєтку голови Волчанської земської управи В.Г.Колокольнова [20, арк. 7].

Отже, діяльність земств охоплювала широке коло питань і одним з головних її напрямків стала просвітницька робота. Не дивлячись на своє скрутне становище – обмеження функцій, підпорядкування місцевій адміністрації, фінансові пастки, повинності та податки [8, с. 71-78] – протягом досить великого проміжку часу земства зробили значний внесок до культурного та господарсько-економічного розвитку України. Земства сприяли розвитку освіти та грамотності у сільській місцевості.

Серед 34-х губерній Європейської Росії, де були запроваджені земські установи, 9 існувало в українських губерніях, а саме: Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській і Чернігівській.

Завдяки діяльності провідних діячів і наполегливості багатьох окремих зацікавлених осіб неодноразово лунала думка про розширення саме мережі сільськогосподарських освітніх закладів, які б сприяли поширенню знань серед населення. Це підтверджує і вислів агронома Київської губернії Терського: «...одной из самых главных мер, способствующих поднятию благосостояния нашего крестьянина, может быть сельскохозяйственная школа...» [23, арк. 73-80]. На 1 вересня 1904 р. загальна кількість сільськогосподарських шкіл становила 250, із них 220 було у відомстві Департаменту землеробства, а інші належали до відомства Міністерства народної освіти та Міністерства фінансів [9, с. 323].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Власова Г. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (кінець XIX – поч. XX сторіччя) // Наслідки наукових пошуків молодих вчених-агрономів в умовах реформування АПК. Ч. 1. Чабани, 1996. С. 50-56.
2. Держархів Харківської області (ДАХО). Ф.304. Оп.1. Спр.457 № 52. Арк. 1-11.
3. ДАХО. Ф.304. Оп.1. Спр.217№ 65. Арк. 4.
4. ДАХО. Ф.304. Оп.1. Спр.2605. Арк. 14-14зв.
5. ДАХО. Ф.304. Оп.1. Спр.452 № 49. Арк. 1-25.
6. Забаринский П. Обзор деятельности опытных полей Харьковского Общества Сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Харьков: Тип. И.М. Варшавчика, 1903. 263 с.
7. Колесов А. Низшие сельскохозяйственные школы. Харьков: Тип. Зильберберга. 1894. 56 с.
8. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.): Дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Донецьк, 1998. 170 с.
9. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. X: Народное образование в России (Харьковское общество распространения в народе грамотности). Москва: Тип. тов-ва И.Д. Сытина, 1912. С. 323-334.
10. Отчет Асеевской Сельско-хозяйственной школы первого разряда за 1909 год. Змиев: Тип. М. Познера, 1910. 76 с.
11. Отчет по Сумской Земской сельскохозяйственной школе 1-го разряда за 1908-1909 учебный год. 6-й год суще-

ствования школы: Сумы: Тип. И.Г. Ильченко, 1910. 150 с.

12. Пшеничний Н.И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: Автореф. дис... д-ра с.-х. наук. Киев, 1964. 57 с.

13. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.

14. Силенко А. На почесній варті // Вісник Сільсько-Господарської Науки. 1923. № 5-7. С. 205-206.

15. Сокальский Л.П. Значение низшего сельскохозяйственного образования школьного и внешкольного / Оттиски из Трудов Харьковского областного съезда по вопросам низшего сельскохозяйственного образования, проходившего в г. Харькове 1911 г. Харьков: Тип. Печатник, [1911]. 12 с.

16. Съезд деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. Санкт-Петербург, 1891.

17. Улюкаев С.Г. Зміст і організація навчання у нижчих сільськогосподарських навчальних закладах України (1883-1916). Автореф. дис... к. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1994. 24 с.

18. Центральний історичний держархів України у м. Києві (ЦДІАК). Ф.1191. Оп.1. Спр.189. Арк. 1-4.225.

19. ЦДІАК. Ф.705. Оп.1. Спр.746. Арк. 182-183.

20. ЦДІАК. Ф.336. Оп.1. Спр.2130. Арк. 144, 546.

21. ЦДІАК. Ф.1352. Оп.1. Спр.468. Арк. 1-517.

22. ЦДІАК. Ф.1353. Оп.1. Спр.653. Арк. 1-127.

23. ЦДІАК. Ф.442. Оп.704. Спр.47. Арк. 73-80.

24. ЦДІАК. Ф.1191. Оп.1. Спр.189. Арк. 5-22, 7, 13.

Globa Olga

**Educational Agricultural Establishments of Kharkiv Province (Second Half of the XIX – early XX Centuries):
Scientific and Practical Activity in the Sphere of Agronomy and Experts Training**

The preconditions for the establishment of educational agricultural institutions are identified and their organization and educational activity are described. Creation of a system of agricultural education and a number of agricultural educational institutions in the second half of the XIX cent. and early XX cent. was conditioned by the course of socio-economic development of the country. The first educational agricultural institutions were established in the first half of the nineteenth century. It is found out that the system of lower agricultural education consisted of such educational institutions as agricultural schools and agricultural practical schools, and later also various agricultural courses and classes. At the beginning of the 19th century, private attempts to open agricultural schools took place. Adopted regulatory documents regulated the activity of secondary and lower agricultural institutions. Their adoption greatly promoted the development of agricultural education. The purpose of lower agricultural schools was to spread basic knowledge of agriculture and agricultural crafts among the rural population, mainly through practical training. In Kharkiv region existed: a private school in the village of Kruchyuk in the estate of Karazin, schools in the village of Babai in the estate of Shcherbinin, in the village of Byshkyn in the estate of Osipov, in the village of Kaplunivka in the estate of Soloviev and two schools in the estates of Count Sheremetev; apart from the aforementioned private schools, there were Aseyev lower agricultural school of Zmiiv district and the agricultural school in the town of Chuhiv. Lower agricultural schools were considered as the main means of spreading of agricultural knowledge among the broad masses of agricultural products producers.

Keywords: agricultural education, agricultural schools, private schools, trial fields, agronomy